

60. З історії лексикографії. Сучасні словники української мови. Стилiстичні засоби лексикографії.

Комунікативна розминка

Готуючи словник, важливо зрозуміти виклик часу. Однак це дається не всім. Сьогодні зростає особистісна складова словника, роль словникаря як **суспільно орієнтованого вченого і державника**. Сучасний лексикограф повинен мати фундаментальну підготовку, шанобливо ставитися до кожної мови і діалекту. Але насамперед – це особистість патріотична, яка боліє болем Вітчизни.

Якими рисами, на вашу думку, має володіти вчений, котрий укладає словник? Обговоріть цю проблему у класі.

Словникова справа в Україні має давні традиції. Уже у XIII ст. з'явилися Азбуковники для з'ясування Біблії (укладені в поазбучному порядку) та Алфавіти (значення слова іншомовного походження). Це були своєрідні історичні, географічні, зоологічні, граматичні енциклопедії. У часи Київської Русі були укладені невеликі рукописні словники, а у другій половині XV ст. – друковані двомовні перекладні словники, в яких передавалися «простою мовою» церковнослов'янські слова. Першим українським друкованим словником є церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія.

◇ Підготуйте і проведіть анкетування серед однокласників «Твоє ставлення до словника»

◇ Прочитайте текст. Відомий мовознавець Василь Німчук розповідає про одного з українських культурних і наукових діячів XVI — XVII ст. Лаврентія Зизанія. Які історичні події цього періоду вам відомі? Яким ви уявляєте давнього словникаря? Які праці він написав? Чому поради перекладача є корисними і сьогодні?

Відомий український мовознавець, педагог, письменник і церковний діяч Лаврентій Зизаній (Тустановський) жив у XVI ст. в Галичині.

У школах він викладав церковнослов'янську, або, як її тоді називали, словенську мову. У 1596 р. у Вільні видав граматику церковнослов'янської мови під назвою «Грамматика словенска» та перший друкований буквар словенської мови, разом з яким був поданий церковнослов'янсько-український словник «Лексис».

Реєстр «Лексису» Л. Зизанія налічує 1061 слово церковнослов'янської мови. Це в основному загальні назви. Слова реєстру взяті з перекладів різноманітних культових і деяких світських книг.

Л. Зизаній розташував реєстрові слова в такому алфавітному порядку: А, Б, В, Г, Д, Є, Ж, З, І, И, К, Л, М, Н, О (разом з Оу, тобто У), П, Р, С, Т, Ф, Х, Ω, Ц, Ч, Ш, Щ, Ю, Я, V, що нагадує дещо послідовність літер у грецькому алфавіті. Автор дотримується алфавіту тільки щодо початкової літери...

◇ На вік без розрізнення статі у різний час указували і такі слова: дьтєськь - "дитина, хлопчик", чадо - "дитина", говірк. робяте - "дитина". У "Лексиконі" Памви Беринди зафіксоване слова "отроча", що пояснюється таким чином: *дитя, немовятко, дитятко, пеленчатко* (ці слова означали період життя дитини з моменту народження до року). Є в цьому словнику і слова з досить "примхливою" вдачею. Знайдіть серед поданих з "Лексикону" таке слово і поясніть за допомогою етимологічного словника його походження.

юність, мѡлодо(с)[ть]

юно́ша, па́рубо(к) младе́нець.
 юно́ша молодéц(ъ).
 юно́та, мо́лодо(с)[ть],
 юно́т(ъ)ка, молоді́ця.

◇ Лексикограф XVII ст. Памво Беринда у передмові до свого словника писав, що його праця «у пото(м)ны(х) в(ъ)дАчност(ъ) ѿ(т)несеть». Чи справдилися ці заповіді? Прочитайте текст. Складіть портрет словникаря: освіта, професійні уподобання. Поміркуйте, чому виникла потреба в такому поважному словнику на 475 сторінок, який передбачав пояснення простою українською мовою церковнослов'янських слів та різних власних імен. Що нового містив цей словник порівняно зі словником Лаврентія Зизанія? Чому протягом тривалого періоду «Лексикон» був посібником для тих, хто вивчав церковнослов'янську мову?

Випишіть і прокоментуйте значення підкреслених слів. Чи наявні ці слова у «Словарі української мови» Бориса Грінченка? Якщо так, то з яким значенням вони уживаються?

Документальних даних про рік і місце народження Памви Беринди немає. ...можна припустити, що народився не раніше 50-х і не пізніше 70-х років XVI ст... Помер Памво Беринда 23 (за старим стилем — 13) липня 1632 р. ...світським ім'ям Беринди було *Павло (Павель)*. При постриженні в ченці Павло Беринда прийняв ім'я *Памво*.

Немає документальних даних і про національність Памви Беринди... час від часу зустрічаються твердження, що Беринда був родом з Молдавії чи навіть з Румунії, ...напевно, був українцем, бо в Галичині й Буковині багато українських сімей з таким прізвиськом...

Сучасники називали його «людиною вченою». Крім української мови, Беринда добре знав церковнослов'янську, старогрецьку, латинську і польську мови.

Укладений Памвою Бериндою «**Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе**», надрукований коштом автора в Києво-Печерській лаврі, вийшов у світ в 1627 р. Це результат майже тридцятирічної старанної праці вченого-лексикографа.

Поява перекладного словника типу «Лексикона» Памви Беринди була викликана потребами культурного життя XVI — XVII ст.

Сторінка словника «Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе» Памви Беринди

У XVI — XVII ст. у ...школах не тільки викладали ряд дисциплін церковнослов'янською мовою, а й вивчали її як предмет. Але для широкого кола читачів багато форм і слів церковнослов'янської мови були незрозумілими.

Перекладний церковнослов'янсько-український словник був необхідний не тільки викладачам та учням братських шкіл, а й широким колам читачів... Хоч «Лексис» Зизанія і відіграв велику роль, він не міг повністю задовольнити потреби у перекладному словнику. Необхідно було укласти значно повніший словник... на матеріалах, зібраних в основному самим автором з різних писаних церковнослов'янською мовою книг, рукописних і друкованих.

«Лексикон» Беринди налічує близько 7000 словникових статей.

Реєстрове слово перекладається одним або кількома близькими відповідниками. Наприклад: **красота**: оздоба; **кто**: хто; **лѣто**: *время, рок, час, годъ, годище*.

У деяких випадках після реєстрового слова йде тлумачення...: **птенець**: *дитя кожного птаха*, **люботрудіе**: *працовитость, коханьєса в(ъ) праці*.

Словник Беринди є важливим джерелом вивчення словникового складу української мови XVII ст., її синоніміки, засобів словотвору. (За В.Німчуком).

◇ У словнику Бориса Грінченка наведено вживані й сьогодні в окремих місцевостях такі слова: *матінкувати, матеркувати, безматній, Головата мати, старша мати, пані-матка*. Прокоментуйте їх значення, звернувшись до відомої лексикографічної праці початку ХХ ст. «Словарь української мови».

◇ Нещодавно з нагоди 100-річчя «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка в Києві відбулася Міжнародна наукова конференція «Словникова справа в Україні: минуле, сучасне, майбутнє». Уявімо, що до участі в конференції запросили тебе і твоїх однокласників. Підготуйте невеличкий виступ, користуючись довідкою, а також інформацією з енциклопедії «Українська мова», що вміщена в Інтернеті (<http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>).

Готуючи текст виступу, дайте відповіді на такі питання:

1. Який загальний обсяг словника?
2. Скільки років, хто і з яких джерел збирав матеріал до словника?
3. Чи є серед збирачів відомі письменники?
4. У чому цінність лексикографічної праці?
5. Борис Грінченко - упорядник чи автор Словника?

Довідка

Чотиритомний «Словарь української мови» (1907–1909 рр.), зібраний редакцією «Киевская старина» та упорядкований Борисом Грінченком, фіксує народнорозмовну і фольклорну мову, зібрану з різноманітних етнографічних джерел. У Словнику зібрана лексика, що широко використовувалася Т.Шевченком, І.Котляревським, М.Коцюбинським, Панасом Мирним, Лесею Українкою та іншими майстрами української словесності XIX -початку ХХ століття.

Словник складався 46 літ (1861-1907). Загальний обсяг слів - 68 тисяч. Матеріали Словника збирали упродовж тривалого часу відомі українські вчені, письменники, культурні діячі Г.Барвінок, М.Костомаров, М.Номис, І.Манжура, М.Лисенко, К.Михальчук, О.Русов, П.Житецький. І.Нечуй-Левицький, Д.Яворницький.

Це словник тлумачно-перекладний. Оригінальність його в тому, що український реєстр слів подається супроводжуючись ілюстративним матеріалом, з перекладом російською мовою. Широко представлена українська фразеологія, часто з поясненням її походження. У тих випадках, коли не виявлено російського відповідника, з тлумаченням російською мовою. Подає багато слів з літерою ґ.

Російська Академія наук на підставі рецензії академіка О.О.Шахматова присудила Б.Грінченкові у 1905 році другу премію М.Костомарова за кращу українську лексикографічну працю.

◇ Прокоментуйте міркування відомого українського лексикографа, автора «Морфемного словника» Левка Полюги. Яке завдання виконують словники на сучасному етапі? Які типи словників на сьогодні розвиваються? Які успіхи термінологічної лексикографії?

...у минулому українське словництво виконувало важливі лінгвістичні та етнічні завдання, а на теперішньому етапі українські лексикони перш за все стали прикметою державотворчих процесів ...Протягом десятиліття Незалежності України вийшло 466 словників лише термінологічного типу з різноманітних галузей знань, виробництва, культури. Поява таких праць – це вияв патріотичного ентузіазму самих авторів, свідчення великої працездатності цих людей, бажання усталити українські термінологічні системи, забезпечити українській мові якнайширші сфери розвитку в Україні та у світовому просторі в галузях міжнародних відносин, політики, торгівлі, економіки, освіти та культури.

◇ Проаналізуйте один з термінологічних словників на вибір: структуру, обсяг, особливості словникової статті.

Вагомим внеском у розвиток українського мовознавства і свідченням його досягнень стала енциклопедія «Українська мова» (К., 2000), створена колективом учених Інституту мовознавства імені Олександра Потебні та Інституту української мови НАН України. Електронний варіант праці подано на сайті <http://litopys.org.ua/ukrmova/um170.htm>.

◇ Прочитайте передмову, запишіть анотацію до видання, випишіть словникову статтю (про видатних людей нашої держави) і дайте відповіді на питання: що нового ви дізналися про енциклопедію «Українська мова»; яка важлива інформація подається у передмові; яка структура книги, чи словникова стаття має свого автора; чи наявна інформація про мовознавців і письменників.

◇ До визначних українців належить *Марія Заньковецька*. Якою діяльністю уславила своє ім'я *Марія Заньковецька*? З якого словника чи енциклопедії ви можете дізнатися про все це. Охарактеризуйте тип словника, словник, яким ви користувались, готуючи словникову статтю; коротко викладіть зміст словникової статті.

◇ Користуючись відповідними словниками, виявіть спільне та відмінне у значеннях слів: батько – тато - отець; братерський, братній, братський.

◇ До поданих слів доберіть слова з протилежним значенням. Поясніть, яке значення покладене в основу антонімії, спосіб її вираження, морфологічне вираження антонімів. З кількома антонімічними парами складіть речення. За потреби скористайтеся «Словником антонімів» Л.М.Полюги.

Смачний, любий, делікатний, одноманітний, буденний, боязкий, оптимістичний, відвертий, усюди, мілко, важко, темно, далеко, спочатку, несподівано, аналіз, альтруїст, добро, ствердження, чистота, спокій, різниця, віддаляти, захищати, опускаєти, навмання.

◇. Окресліть спектр значень слова "лад".

За допомогою відповідного словника з'ясуйте значення фразеологічних зворотів:

іти на лад, не в ладах бути, не в лад, ні ладу ні складу, на всі лади, на один лад, на свій лад, виходити з ладу, виводити з ладу, ставати до ладу.

Складіть текст, використовуючи подані вище сполуки.

◇. Утворіть словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до наведених паронімів. Скориставшись «Словником паронімів української мови» Д. Г. Гринчишина і О. А. Сербенської, з'ясуйте значення паронімів:

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі); прощати, прощатись (з другом, образу); відрізяти, розрізяти (звуки, звук від літери); відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення); любий, улюблений (край, робота); кінцевий, прикінцевий (абзац, результат); людський, людяний (місце, ставлення); писемний, письменний (пам'ятка, людина); адрес, адреса (проживання, вітальний); контингент, континент (далекий, відповідний); дружний, дружній (група, порада); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

◇ **Поставте наголос у словах:** *дочка, дочки, дві дочки, доччин. Перевірте себе за орфоепічним словником.*

Словники з культури мови рекомендують не зловживати словосполученням у *першу чергу*. Краще використовувати синоніми: *насамперед, передусім, найперше, перш за все*.

◇ **За словниками з культури мови перевірте себе, в чому різниця між словами** *напрям і напрямок; запитання і питання; здатний і здібний, загальноприйнятий і загальноприйнятний; зумовлювати і обумовлювати*.

При потребі скористайтеся Інтернет-ресурсами:

<http://chak-chy-pravylno-my-hovorymo.wikidot.com/>

<http://yak-my-hovorymo.wikidot.com/>;

<http://kultura-movy.wikidot.com/>

Уведіть ці слова до речень.

Наявність у культурі кожного народу корпусу словників є свідченням відповідного рівня як народу, так і його мови та її досліджень. Чим ширша сфера функціонування мови, тим розгалуженіша система словників. Кожна країна піклується про свій авторитет і його невід'ємна складова – звичайно, словник. У Франції, наприклад, систематично поповнюється словник чужоземної лексики, яку не доцільно вживати в офіційних документах. У навчальному процесі шкіл США успішно використовується електронний тлумачний словник англійської мови, який систематично поповнюється новими словами тощо. 90 відсотків англійських сімей мають у домашній бібліотеці хоча б один тлумачний словник.

◇ **Що вам відомо про словникарську справу в Україні та інших країнах, про роботу дослідницьких центрів? Напишіть замітку, користуючись сайтами Інтернету.**

Дедалі частіше в різних країнах і в Україні починають набувати популярності електронні словники. Вони дозволяють зберігати в пам'яті значний обсяг матеріалу, швидко знаходити інформацію і подавати її на екран комп'ютера. У сучасній лексикографії в останні десятиріччя чітко окреслюється новий перспективний напрям - комп'ютерна лексикографія.

Електронний словник — це [комп'ютерна база даних](#), що містить особливим чином заковані [словникові](#) статті, що дозволяють здійснювати швидкий пошук потрібних [слів](#), часто з урахуванням [морфологічних](#) форм і з можливістю пошуку поєднань слів (прикладів уживання), а також з можливістю зміни напрямку перекладу (наприклад, українсько-російський або російсько-український).

Електронні словники за їх носієм та засобами відтворення поділяють на комп'ютерні (словники, які відтворюються з допомогою персонального або портативного комп'ютера); кишенькові (записані на кишенькових електронних пристроях тощо та відтворюються їх засобами, наприклад кишенькові перекладачі); мобільні (записані в мобільних телефонах та відтворюються на екрані телефону) тощо. Сьогодні ринок програмного забезпечення пропонує велику різноманітність комп'ютерних словників – від мультимедійних енциклопедичних словників до вузькофахових спеціалізованих.

Починаючи з 2001 року електронні словники видає **Український мовно-інформаційний фонд**.

Український мовно-інформаційний фонд — це науково-дослідний інститут Національної академії наук України, діяльність якого пов'язана з дослідженням мови комп'ютерними методами, іншими словами, з комп'ютерною лінгвістикою.

В онлайн-мовному варіанті цим фондом розроблена інтегрована лексикографічна система “Словники України”, де представлені п'ять словників - орфографічний, транскрипції, фразеологічний, синонімів та антонімів (252 тисячі реєстрових слів).

◇ **Відвідайте портал української мови та культури <http://www.slovnkyk.net>; словники України «on-line» <http://www.ulif.org.ua>; російсько-українські словники <http://www.r2u.org.ua>; словники <http://www.slovník.com.ua>; <http://www.slovnkyk.lutsk.ua> (на вибір). Ознайомтеся зі словниковою статтею електронного словника. У чому особливість такої словникової статті?**

Філологія (*словесність*; від *грец.* *φίλος* — любов і *грец.* *λόγος* — слово) — сукупність (єдність) наук про мову, літературу й усну народну творчість якогось народу (наприклад, українська філологія як предмет університетських студій в Україні та Польщі).

Поняття філології характеризує насамперед культуру доби Ренесансу й гуманізму. Спершу воно прикладалося до комплексного вивчення класичних (грецьких, римських) текстів. У зв'язку з дедалі вужчою спеціалізацією науковців і з розвитком нових методів і течій у мовознавстві 20 століття (алгебраїзація, техніцизація, деісторизація тощо) помічається тенденція до його відриву від філології, в якій залишається традиційне (порівняльно-історичне, гуманітарне, культурне) мовознавство.

В Україні довше, ніж на Заході, тривала гуманістична єдність філології та її зв'язок з історією. Ті самі люди часто працювали в різних ділянках філології та історії (наприклад, Олександр Потебня, Омелян Огоновський, Павло Житецький, Володимир Перетц, Михайло Грушевський, Агатангел Кримський, Іларіон Свенціцький, Михайло Возняк). Цю традицію продовжували на еміграції Дмитро Чижевський, Юрій Шевельов, Омелян Прішак, Ігор Шевченко та ін. Близькість української філології до історії маніфестувалася в інституційному зв'язку між ними (порівняйте назви Історико-філологічний відділ Української академії наук, Історико-філологічний інститут князя Безбородька у Ніжині).

Поміркуйте, яку роль відіграють українські вебсайти для розвитку лексикографічної культури особистості.

Щорічною стала виставка “Український словник: від рукописного до електронного”, що проводиться в Музеї книги і друкарства України до дня пам'яті Нестора Літописця. До цього дня різні автори презентують нові словники, в тому числі й електронні.

◇ **Підготуйте рекламу одного з таких електронних словників. У повідомленні дайте відповіді і на такі, зокрема, питання:**

1. Яка мета електронного словника?
2. Чи оптимальний обсяг інформації на слайді?
3. Як урахувуються вікові особливостей глядачів?
4. Які особливості сприйняття інформації з екрану?
5. Чи допомагає кольоровий фон і шрифт розумінню інформації?

◇ **Комп'ютери значно прискорюють працю словникаря. Подискутуйте, чи замінять комп'ютери людину.**

◇ **Ти і твої однокласники зустрічаєтесь з журналістами. Побудуйте діалог «Вплив засобів масової інформації на розвиток словникової бази української мови»: з'ясуйте, чи виявляють засоби масової інформації інтерес до сучасної словникової бази; чи існує система моніторингу української мови щодо помилок, найуживаніших в україномовних виданнях, теле-, радіофері.**

Тема для розмови

«Словники — це музеї слів», - наголошує письменник Степан Пушик. Підтвердіть або спростуйте цей вислів шляхом короткого аналізу словників, якими ви найчастіше користуєтесь. Назвіть авторів цих словників. Що вам відомо про цих дослідників? Підготуйте повідомлення про одного з укладачів словника.

Завдання додому

Немає нерухомості в мові... У мові, як і взагалі в природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище, яке існує тільки в уяві; це частковий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови є тільки частковим виявом її динаміки», - так писав відомий мовознавець Іван Бодуен де Куртене (1845-1929). Отже, "кінцевість кожного словника - це початок наступного". Яка ваша думка стосовно цього? Напишіть твір-роздум «Словники у моєму житті».